

Türkiye’de Din Sosyolojisi Disiplini Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Some Evaluations on the Sociology of Religion in Turkey

Mehmet Cem ŞAHİN^a

^aFelsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Sosyolojisi AD,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 09.03.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 24.03.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
Mehmet Cem ŞAHİN
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Sosyolojisi AD, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
m.cem.sahin@ankara.edu.tr

ÖZET Türkiye’de din sosyolojisi alanı, kendi özgün kavramlarını üretmeye imkân verecek tarihsel bir potansiyele sahip olduğu halde, Türkiye’deki İslâm’ın sosyolojik gerçekliğini anlamaya, keşfetmeye ya da açıklamaya yönelik özgün araştırmalar üzerine inşa edilmemiş ve hatta tam aksine, Batılı Hıristiyan toplumların, henüz sanayileşmekte oldukları dönemlerin sosyal gerçekliğini yansıtan klasik dönem paradigmlar üzerine çarpık bir biçimde iliştilirilmişdir. Bu durum, esasında Türkiye’deki genel sosyoloji araştırmalarından din sosyolojisi alanına sirayet eden, sorunlu bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu yaklaşımdan hareketle ortaya konan ürünler, başta ilahiyat fakültesi öğrencileri olmak üzere, ilgili diğer toplum kesimlerini, sosyoloji/din sosyolojisi alanına ya da derslerine karşı olumlu tutum geliştirmelerini engellemektedir. Türkiye’de genelde sosyal bilimlerin özelde de din sosyolojisi alanının içinde bulunduğu bu meşruiyet krizinden çıkabilmesi için Türkiye’deki din sosyolojisi araştırmalarının; taklitten arındırılmış ve kendi toplumumuzun özgün sosyolojik bilgisini ortaya çıkarabilecek terminolojik, metodolojik ve kuramsal temeller üzerine inşa edilmesi gerekmektedir. Bu inşa sürecinde, öncelikle Türk sosyolojisinin uzun zamandan beri, kendi geçmiş dönem birikimiyle arasına koymuş olduğu geniş mesafeyi kapatarak, sosyo-kültürel, düşünsel mirasıyla yüzleşmesi, şüphesiz ki isabetli bir başlangıç noktası olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’de Sosyoloji Araştırmaları, Türkiye’de Din Sosyolojisi Araştırmaları, Türkiye’de Sosyoloji/Din Sosyolojisi Öğretimi

ABSTRACT Although there has been a cultural, historical and social potential will allow to produce their own original concept, the sociology of religion in Turkey is not built on original researches to understand and explain the sociological interpretation of Islam and to explore the social reality of Islam in Turkey. On the contrary, it is attached in a distorted way on the paradigms of the classical period of the Western Christian community which is being industrialized in the period of 19th century. This situation is one of the major factors that hindering the students’ and other concerned sectors of society to develop positive attitudes towards the sociology courses or the sociology of religion classes. In this context, to emerge from the crisis of legitimacy related with the situation of the field of sociology of religion in Turkey the researches must be built on the mentality that includes free from imitation and have terminological, methodological and theoretical foundations that could reveal the sociological knowledge of the Turkish society This construction process concerning about this theory can actualize primarily by narrowing the large gap between its own historical saving.

Key Words: Sociological Researches in Turkey, Sociology of Religion Researches in Turkey, The Training of Sociology/Sociology of Religion in Turkey

Journal of Islamic Research 2016;27(2):148-63

Sosyolojinin tanımı, sosyolojiyi diğer sosyal bilimlerden ayırmalıdır. Örneğin, iktisat bilimi, insanların yeryüzünde yaşayabilmek için talep ettikleri maddi şeyler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu maddi şeylerin

nasıl üretildiği, hangi hallerde değişime konu olduğu, nasıl dağıtıldığı ve hangi kalıplarda tüketildiği gibi hususlar, iktisat biliminin meşgul olduğu başlıca meseleler arasında yer alır. Siyasal bilimler, toplumsal sistemlerde ortaya çıkan güç ve otorite figürleri üzerinde durur. Siyaset bilimi, düzenli bir kamu yaşamının olanaklı kılınması için, toplumlarda güç ve otoritenin nasıl kullanıldığını, dağıtıldığını ve bunların yollarının neler olduğunu inceler. Sosyoloji ise tüm ilgisini, insan birlikteliği gerçeği üzerine odaklaştırmıştır. Sosyoloji bilimi, toplumun her yerinde var olan, sosyal etkileşimin, kurumsallaşmış (örüntüleşmiş) düzenliliklerini inceler. Sosyoloji, bir araştırma nesnesi olarak, insan ilişkileri gerçeğini merkeze alır ve bu sosyal gerçeklikten neşet eden tüm ilişkiler, etkileşimler ve değişimler üzerine kafa yorar. Dolayısıyla söz konusu insan birlikteliğine katkıda bulunan veya ondan çıkarılan her şey, sosyolojik bir içeriğe sahiptir.¹

Sosyoloji “görüneni” değil ama görünenle birlikte “görünenin ötesini” merak eder. Sosyoloji, bu anlamda “öte”yi kurcalar. Görüneni asıl şekillendiren dinamikleri ele alır, inceler ve toplumsal ağı oluşturan düzenin sırrını keşfetmeye çalışır.² Çoğu birey için bu kurulu toplumsal bağlam, katı ve gerçektir, gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yüzden sosyal kurumları, toplumdaki fertlerin davranışlarına getirilen çeşitli kısıtlamalar bağlamında değerlendirmek sosyal bilimcileri hatalı sonuçlara götürebilir. Bu kurumlar aynı zamanda toplum hayatında iletişim kurabileceğimiz müşterek bir dilin çerçevesini ya da diğerleriyle paylaşabileceğimiz ortak bir kültürü veya bizim dışımızdakilerin bencilce davranışlarına karşı, toplumun tüm fertlerinin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan yasaları ya da sosyal normları (örf, adet, gelenek) düzenleyerek toplumsal bir yaşamı mümkün kılar. Top-

lumsal ve kültürel gerçekliğe meydan okumak tek başına bizi özgürleştirmez, çünkü bir insan olarak var olabilmek için, toplum hayatına ihtiyacımız vardır. Bundan dolayı çoğu sosyolog anarşiye inanmaz. Fakat çoğu zaman değişime yönelik hareketleri destekler ve sosyal kurumların daima reform sürecinden geçirilmesini tavsiye eder.³

Sosyologlar daima, farklı toplumsal bağlamlar içindeki insan-insan, insan-grup, grup-grup ve grup-toplum etkileşimlerine yoğun biçimde ilgi duyan bir çaba içerisindeyler. Asansördeki insanların davranışlarından, deve güreşlerine, alkol bağımlılarından, bedenlerine estetik ameliyat yaptıran insanlara, etnik-dinsel gruplar arası ilişkilerden, el sanatlarına varıncaya kadar, insanların içinde yer aldıkları her durum, sosyologlar için birer araştırma konusu olabilmektedir. Bu haliyle sosyoloji hem kendine özgü araştırma konularıyla, hem de belirlenmiş eğilim ve perspektifleriyle diğer disiplinlerden ayırt edilebilmektedir.⁴ Bu bağlamda sosyoloji; sosyal grupları, sosyal ilişkileri, sosyal kurumları, toplumsal yapıları ve toplumsal davranış örüntülerini inceleyen bir bilim dalıdır. Sosyolog, toplumdaki bireylerin, tarihsel arkaplan ve sosyo-kültürel bağlam dikkate alınarak, tam anlamıyla anlaşılabilmesini düşünür ve sosyal çevresi tarafından biçimlenen ve bu çevreden etkilenen bireyin etkilenme ve şekillenme biçimlerine ve bu biçimlenmeleri doğuran faktörlere ilgi duyar. Sosyolog, bireylerin toplumsal yaşamda karşı karşıya kaldıkları uyumsuzluklarla baş etme stratejilerine ve onların sosyal değişime karşısındaki tutumlarına etki eden faktörlere ilgi duyar. Sosyologların ortaya koydukları iddialar, başkaları tarafından test edilebilen, bilimsel araştırma süreci sonucunda elde edilmiş bulgulara dayanan, inceleme ve araştırmalar üzerine bina edilir. Sosyologlar, belirsizlikleri, çatış-

¹ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, (Çev: Nilgün Çelebi), Konya, Atilla Kitabevi, 1994, s.3

² İhsan Sezal, *Neden Sosyoloji?*, Sosyolojiye Giriş, (Edt: İhsan Sezal), Ankara, Martı Kitabevi, 2003, s.3-10

³ A.g.e., s. 7

⁴ Phil Zuckerman, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Çev: İhsan Çapcıoğlu & Halil Aydınalp), Ankara, Birleşik Yayınevi, 2009, s. 45

maları ve kapalılıkları, açığa çıkararak ve sosyal gerçekliği çoklu nedensellikler ve birlikte değişimler üzerinden okuyan titiz, dikkatlice yürütülmüş araştırmalara dayandırdıklarından dolayı, bir çözümleme yaparken, karmaşık meseleler karşısındaki yüzeysel çıkarımlara, daima kuşkuyla yaklaşırlar. Dolayısıyla sosyoloji, dünyayı anlamak ve açıklamak için eleştirel bir yaklaşımı zorunlu kılar. Sosyoloji, tabir caizse, kirli çamaşırları ortaya döken ve doğru sanılan yanlış teklakileri yıkan, bir bilimsel çabanın ürünüdür. Sosyologlar eleştirel bir duyarlılıkla örtüyü kaldırmaya gayret ederler. Kapalılıkları, saptırmaları, tahrifatları, hatta belirli sosyal tezahürleri açıklamak gayesinde olan rakip teorilerin yanlışlıklarını ortaya çıkarmaya çalışırlar.⁵

Genellikle insanlar, gündelik yaşamlarında vuku bulan rutin eylemlerin içine dahil olduklarında, etraflarında olup bitenlerin ve yaşadıkları deneyimlerin anlamları üzerinde durup pek fazla düşünmezler ve çoğu zaman “bireysel olan”daki “sosyal olan”ın, “özel olan”daki “genel olan”ın farkına varmazlar. İşte sosyologlar, insanların başından geçen bireysel olayların, daha geniş olguların birer yansıması olduğunu ortaya koymak suretiyle, insanların deneyimleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit ederek bu oluşumların yönü ve etkileri hakkında nedensel açıklamalar getirmek çabasındadırlar.⁶ Sosyoloji, kişileri ve deneyimlerini, yeniden değerlendirmeye ve keşfetmeye davet ederek, onlara “şey”lerin gerçekleştiğini zannettikleri şekilde ortaya çıkmadığını düşünmelerini ve başka yorumların da olabileceğini görebilmeleri hususunda imkân tanır. Bu nedenle sosyolojik düşünmek, hem bireysel deneyimlerimizi ve sorunlarımızı, hem de çevremizdeki insanların durumlarını daha iyi anlamlandırmamıza imkân tanır. Bütün insanların, örneğin bizimle aynı engellerle ya da hayal kırık-

lıklarıyla karşılaştıklarını fark edebilir, diğer insanların tercih ettikleri yaşam tarzlarına ve seçimlerine saygı gösteririz. Sosyolojik düşünmek, toplumda temel insan hak ve özgürlüklerine karşılıklı saygı ve hoşgörüyü dayanan demokratik bir duyarlılığın oluşmasını sağlayarak, sosyal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunur.⁷

Sosyolojiyle uğraşmak, sıradan bir bilgi edinme sürecinden ibaret değildir. Olay ve olgulara sosyolojik açıdan yaklaştığımızda daha geniş bir açıdan bakarak sosyal toplumsal gerçekliğe ilişkin büyük fotoğrafın tamamını irdeleme imkânına sahip olur, kendimizi gündelik hayatlarımızın sıradanlığından uzaklaştırırız. Anladığımızı ya da bildiğimizi zannettiğimiz şeyleri yeniden inceleriz. Sosyolojinin amacı, sahip olduğumuz bilgileri “düzeltmek” ya da yanlış bildiklerimizin yerine sorgulanamaz doğruları koymak değildir. Sosyolojik düşünmek, bugüne kadar tartışmasız kabul edilen inançları eleştirme, kesin olduğu iddia edilen görüşleri çözümleme ve sorgulama alışkanlığı kazanmaktır.⁸ Sosyolojik düşünmek, “sosyolojik imgelem”i kullanmak demektir. Sosyolog C. Wright Mills’in (1959)⁹ geliştirdiği bir kavram olan sosyolojik imgelem (sosyolojik tahayyül ya da sosyolojik düş gücü olarak da ifade edilebilir), bireysel deneyimlerin toplumsal kurumlarla ve toplumların tarihsel temelleriyle ilişkilendirilmesini ifade eder. Mills, insanların gündelik yaşam deneyimlerini anlamlandırabilmeleri için, daha geniş sosyolojik çerçevelerin bilgisini kavramaları gerektiğini ifade eder. Sosyolojik imgelem, hem tarihi, hem biyografiyi hem de bunların toplum içindeki ilişkilerini kavramaktır. Biyografi ve tarih arasındaki ilişkiyi anlamak, insan ve toplum arasındaki, kendimizle dünya arasındaki ilişkiyi anlamaktır. Örneğin evli bir çiftin evliliklerini bitirmeleri, çiftler açısından kişisel bir sorunu ifade ederken, bir toplumda son on

⁵ A.g.e., s. 46-53

⁶ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, (Çev: Abdullah Yılmaz), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 19-20

⁷ A.g.e., s. 25-26

⁸ A.g.e., s. 28

⁹ C. Wright Mills, *The Sociological Imagination*, London, Oxford University Press

yılda yapılmış evliliklerin yarısına yakınının boşanmayla sonuçlanmış olması ise toplumsal bir sorundur. Benzer şekilde şeker fabrikasında işçi olarak çalışan Ahmet beyin işten çıkarılması kişisel bir sorundur. Ancak, bir toplumda, çalışabilir nüfusun üçte birinin işsiz durumda olması ise toplumsal bir sorundur. Bu örnekler, bu sorunların, fertlerin bireysel özelliklerden ötürü kaynaklanmadığını, toplumsal düzeyde sorunlar olduğunu ve toplumsal düzeyde incelenmesi ve çözümlenmesi gerektiğini göstermektedir. Böylece sosyolojinin, özel olanın içinde genel olanı, bireysel olanın içinde toplumsal olanı, yani kişisel sorunların arkasındaki toplumsal sorunları görmemize yardımcı olduğunu ifade edebiliriz. Sosyoloji, hem bir toplumun kendi içindeki ve toplumlar arasındaki farklılıkları, hem de bu farklılıklardaki ortak noktaları gözler önüne sermektedir. Böylelikle toplumsal yaşamın düzenli ve sürekli olan yönleri ortaya konduktan sonra, bireyler, içinde yaşadıkları dünyayı da kendilerini de daha iyi anlar hale gelmektedirler.¹⁰

Son yıllarda küresel ölçekte hissedilen toplumsal, kültürel, teknolojik ve ekonomik gelişmelerin de etkisiyle sosyoloji/ din sosyolojisi alanı, dünyada ve Türkiye'de, çok ilgi gören ve pek çok sosyal bilimcinin üzerinde kafa yordığı popüler bir disiplin haline gelmiştir. Ancak sosyolojiye ya da din sosyolojisine karşı duyulan bu ilgi-deki artışla birlikte, Türkiye'deki sosyoloji/ din sosyolojisi çalışmalarını ilgilendiren terminolojik, metodolojik ve kuramsal boyutlarda yaşanan kritik sorunlar da gündeme gelmektedir. Öte yandan Türkiye'de gerçekleştirilen sosyoloji araştırmalarının niceliksel ve niteliksel durumlarına ilişkin değerlendirmelerin, şüphesiz ki sosyolojinin bir alt disiplini olan din sosyolojisi alanı için de geçerli olduğu ifade edilmelidir. Bu bağlamda Türkiye'deki din sosyolojisi araştırmalarının, genelde Batılı bilgiye dayalı olarak kurulmuş teorik

ve metodolojik çerçeveleri içeren kaynaklardan, aktarmalar yoluyla gerçekleştirilen, derleme niteliğindeki görünümü ile deskriptif (betimsel) düzeyde kalan açıklamaları dolayısıyla, henüz özgün bir yapıya kavuşmadığı ifade edilebilir. Bununla birlikte durumun sadece Türkiye'de değil, dünya genelinde de benzer bir görünüme sahip olduğunu ifade edebiliriz. Yani batıda da din sosyolojisi alanında kaydedilen tüm niceliksel gelişmelere rağmen, henüz dini-sosyal yapıyı açığa çıkarma kabiliyeti yüksek bir kuramsal perspektifin inşa edilmesi hususunda yeterli bir birikimin oluşmadığı da gözden kaçmamaktadır.¹¹

TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI: TERMINOLOJİK, METODOLOJİK VE KURAMSAL BAZI TESPİTLER

Din sosyolojisinin, sistematik bir disiplin olarak, oldukça yakın bir tarihsel geçmişe sahip olan Türkiye'deki gelişme çizgisi, sayıları giderek artan bilimsel araştırmalar ile belirli bir ivme kazanmış durumdadır. Din sosyolojisi konularına yönelik akademik ilgidaki son yıllarda gözlemlenen artış, hem din bilimlerinin bir alt disiplini olarak ilahiyat fakültelerinin ilgili anabilim dallarının çatısı altında yürütülen araştırmalarda, hem de sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji, iletişim bilimleri gibi farklı sosyal bilim alanlarında yürütülen çalışmalarda dikkate değer gelişmeleri gündeme taşımıştır. Ancak din sosyolojisinin ilahiyat ve sosyoloji gibi iki ayrı disiplinin kesişme noktasında yer alıyor olması, önemli yöntem sorunlarını da beraberinde oluşturmuştur. Bu bağlamda din sosyolojisi araştırmalarının en temel probleminin, kuramsal ve metodolojik açılardan genel sosyoloji literatürünün ortaya koyduğu paradig-

¹⁰ Lewis Coser ve diğerleri, *Introduction to Sociology*, New York, Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1983, s. 8

¹¹ Solmaz, Bünyamin, "Türkiye'de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 364, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

maya ve yeni gelişmelere eklenme ve uyarlanma sorunu olduğunun altı çizilmelidir.¹²

Türkiye’de yakın zamana kadar, güncel sosyal olaylar ile dini hayat arasındaki etkileşimler üzerine yapılan araştırmaların daha çok genel sosyoloji, siyaset bilimi, iletişim çalışmaları ya da etnoloji gibi çeşitli sosyal bilim disiplinlerince yürütülmüş olduğu dikkati çekmektedir. İlahiyat alanı dışındaki bu çalışmalar, dini yaşayış sorununu, klasik sosyolojinin modernleşme ve sekülerleşme tezleri doğrultusunda sosyo-kültürel değişim süreçleriyle olan ilişkisi temelinde ele alırken, oldukça yakın sayılabilecek bir geçmişe sahip olan ve ilahiyat fakültelerinin çatısı altında felsefe ve din bilimleri bölümleri altında yer alan din sosyolojisi anabilim dallarında yürütülen din sosyolojisi araştırmalarında ise dini hayatı ve dindarlığı farklı boyutlarıyla ele alan ve çeşitli sosyo-kültürel değişkenlerle ilişkilendirerek derinlemesine analiz eden çalışmaların örnekleri verilmektedir. Bu çerçevede, genel sosyoloji alanında yapılan araştırmalarda, dini hayatın farklılaşan boyutlarına inme sorunu yaşanırken, ilahiyat alanında yapılan çalışmalarda ise genellikle bazı önemli kuramsal ve metodolojik problemlerin mevcut olduğu görülmektedir.¹³ Türkiye’de yapılan din sosyolojisi araştırmalarının büyük bir kısmında, yalnızca araştırma kapsamının belirlediği sınırlılıklar çerçevesinde elde edilen bulgulardan hareketle makro genellemelerde bulunma eğilimi, metodolojik ve kuramsal açıdan önemli bir eleştiri konusu olarak gündeme gelmiştir. Yapılmış araştırmaların çoğunluğunda görülen felsefi ve tarihsel arkaplan zafiyeti, dini olguların sosyolojik boyutlarının anlaşılmasında ve açıklanmasında sadece betimsel bir yaklaşımla sınırlı kalınmasına ve dolayısıyla da teorik, metodolojik, ontolojik ve epistemolojik açılardan be-

lirgin bir boşluğun oluşmasına sebebiyet vermektedir.¹⁴

Sosyal bilimler felsefesi, toplum bilgisinin elde edilme yöntem(ler)ini tartışan bir alandır ve bu alanın en temel iki sorusu mevcuttur: (a) Toplumsal halleri incelerken “neyi görüyorsak ona” mı, yoksa tam aksine, “görünenin ardındaki niyet ve maksatları içeren bilinç süreçlerine” mi, bir başka ifadeyle, “genel”e mi, yoksa tam tersine, “tikel”e mi odaklanılmalı? ve (b) Seçilen araştırma yöntemi, “dışsal” ve “genel” odaklı terimleri mi; yoksa “içsel” ve “tikel” odaklı terimleri mi kullanılmalı? Sosyal bilimler felsefesi, bu temel soruların cevaplarını tartışırken aynı zamanda şu genel durumları da göz önünde bulundurmaktadır: (a) Toplumsal gerçekliğin veya sosyal davranışın, temel yapısı hakkında bazı genel nitelermelerde bulunmak ve bunlar hakkındaki bilgi edinme yollarını mütalaa ve müzakere ederek, bu yolların birbirlerine göre olan farklı konumları üzerinde karşılaştırmalarda bulunmak, (b) ontolojiye, epistemolojiye ve insan doğasına ilişkin çeşitli kuramların ve yöntemlerin, temel varsayımlarını saptayarak, onları tanım açısından beraklaştırmak maksadıyla, hepsi hakkında mantıksal ve derin felsefi çıkarımlarda bulunmak. Şu hâlde, sosyal bilimler felsefesini; psikoloji, sosyoloji, antropoloji, tarih ve irtibatlı disiplinlerdeki ontolojik, epistemolojik, metodolojik, terminolojik ve her birine yönelik, mantıksal (tutarlılıkla alakalı) sorunları kapsayan bir soruşturma ve sorgulama çabası olarak tanımlayabiliriz.¹⁵ Yeni kuşak sosyal bilim araştırmacılarında daha bariz fark edilen ve fakat aynı zamanda, Türk sosyologlarının büyük çoğunluğunun en temel eksikliği olarak dikkati çeken başka bir husus ise; felsefenin kendi alanlarıyla olan zorunlu ilişkisini ihmal ediyor olmalarıdır. Hâlbuki hem antik Yunan

¹² Ünver Günay, Abdülvahap Taştan ve Celeleddin Çelik (2005), “*Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunu*”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri, s. 213-214. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

¹³ A.g.e., s. 201-202

¹⁴ A.g.e., s. 208 ve Adil Çiftçi, (2005). “*Yöntem Tartışmalarında Felsefi Sorunlar*”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 247-266. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

¹⁵ A.g.e., s. 250-251

hem de çağdaş dönem filozoflarının, hemen hepsi, hâlihazırda kullanılan yöntemlerin felsefi temellerini ortaya koymuşlar, günümüz sosyal bilimcileri de bu felsefi arkaplan bilgisine dayanarak kendi disiplinlerinin temel varsayımlarını ve yöntemlerini geliştirmişlerdir. Önemli kuramcılar; sosyal bilimlerin gelişme sürecinde, toplumsal gerçekliğe ve insanlık durumuna dair, ontolojik ve epistemolojik açıdan pek çok varsayımı, bakış açılarının zeminine yerleştiren, farklı yöntemler ortaya koymuşlardır. Ne var ki, bugün bizler bu ayrıntıların üzerinde yeterince kafa yormadan bu kuramsal bakış açılarını yüzeysel olarak kullanıyoruz. Bu metodolojik ve teorik çerçevelerin felsefi temellerini, üretildikleri tarihsel ve toplumsal bağlamı, kuramcıları ve geliştirdikleri kuramsal perspektifin ruhunu büyük oranda gözden kaçırmıyoruz.¹⁶ Nasıl ki felsefi düşünceyi iki farklı evren görüşüne dayanan iki ayrı kategoride ele alıp, birisine “pozitivizm”, diğerine ise “idealizm” adını verebiliyorsak; sosyal bilimlerin kullandığı yöntemleri de bu isimlerle iki “ideal tip”e ayırarak bunların birbirlerinden farklı “yöntem”ler olduklarını ifade edebiliriz. Dolayısıyla, “pozitivist felsefe”nin ortaya koyduğu ve en köklü ontolojik, epistemolojik ve insan doğasal varsayımlarından tecrit edilemeyecek olan (edilirse “tutarlılık” ortadan kalkar) “pozitivist/nicel yöntem”i mevcuttur. Bir de “idealist felsefe”nin ortaya koyduğu en köklü varsayımlarından tecrit edilemeyecek olan “idealist/nitel yöntem”i mevcuttur.¹⁷ Bununla birlikte, sosyal bilimler felsefesinin ortaya koyduğu yöntem tartışmalarında, nicel ve nitel yaklaşımların temel mantığının pek “ayrışmadığını” söyleyenler kadar, “ayrıştığını” söyleyenler de bulunmaktadır. Yöntemler, birbirlerinden faydalanabilirler, aynı konu birkaç yöntemle araştırılabilir ve bulguları da değerli sonuçlar ihtiva edebilir. Hatta günümüzdeki bazı sosyal bilim felsefecileri, bu farklı metodolojik eğilimle-

ri “birleştirme” çabası içerisine de girmişlerdir. Ancak böylesi bir yaklaşımın, en azından şimdilik, Türkiye’de yürütülen sosyolojik araştırmaların bulgularının yorumlanması aşamasında, yüzeysel, eksik ve hatalı bilgilerin ortaya çıkmasına neden olabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla yöntemlerin birleştirilerek oluşturulduğu araştırma desenlerinin (ki şu ana kadar örnekleri oldukça sınırlı sayıdadır) ortaya koyduğu sosyolojik sonuçların, Türk sosyolojisi açısından güvenilir neticeler vermeyeceği ifade edilebilir. Bu nedenle belirli bir metodolojiyi (ya nicel ya da nitel) takip eden araştırmaların; tutarlılık, güvenilirlik ve geçerlilik açısından daha kullanışlı oldukları ifade edilebilir. Çünkü kullanılan araştırma yöntemleri, belirgin birer felsefi zemine ve onun köklü varsayımlarına yaslanması gerekmektedir. Onları birleştirme girişimi, tümünden düşünce tarihini gözden kaçırmak, atlamak anlamına gelmektedir. Öte yandan yöntemlerin bir arada kullanılması tartışması, aynı zamanda, batıda, sosyal bilim çevrelerinde henüz olumlu sonuçlar vermiş ya da olgunluğa da erişmiş bulunmamaktadır. Ayrıca sınırlı sayıdaki tüm uygulanma teşebbüslerine rağmen, yöntemlerin dayandığı felsefi duruşların ortaya koyduğu terminolojilerdeki farklılıklar, bu birleşmeyi mümkün kılacak epistemolojik bir zeminin oluşmasına imkân tanımamaktadır.¹⁸

Türkiye’de din sosyolojisi alanında yapılmış olan çalışmaları, hem kuramsal açıdan hem de uygulama açısından, sosyal bilimler felsefesi ve metodolojisindeki yeni gelişmeleri yakından takip etme ve bunu kendi tarihsel ve yerel toplumsal gerçekliğine uyarlayarak kendine özgü araçları geliştirme noktasında bazı problemler yaşamaktadır. Bu anlamda Türk din sosyolojisinin genel sosyolojik teoriye yeterli oranda kenetlenemediği ifade edilebilir. Saha araştırmalarında oluşturulamayan epistemolojik bağlar, sonuçta hem araştırmaların teorik çerçevelerinde birbi-

¹⁶ A.g.e., s. 254

¹⁷ Aynı yer.

¹⁸ A.g.e., s. 262-263

riyle ilgisiz, uyumsuz ve dağınık bilgilerin bir araya toplanmasına yol açmakta, hem de elde edilen araştırma bulgularının bir paradigma boşluğu içinde savrularak açıklayıcı bir düzeye ulaşmasına imkan vermemektedir.¹⁹ Bu sorun sosyolojik teorinin yanı sıra sosyal bilimler metodolojisinde süren tartışmaları da içerecek şekilde geniş kapsamlı görünmektedir. Bu anlamda din sosyolojisi araştırmalarındaki yöntem probleminin tartışma konusu edildiği derslere ve araştırmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Türkiye'de din sosyolojisi alanı, kendi özgün kavramlarını üretmeye imkân verecek tarihsel bir potansiyele sahip olduğu halde, yaygın bir şekilde farklı bağlamlarda üretilmiş kavramların aktarılıp kullanılması, terminolojik açıdan önemli sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu çerçevede yöntemle ilgili tartışmaların odağında bizzat "din" in tanımının yer aldığı söylenebilir. Dinin özsel ya da fonksiyonel tanımları, onun toplumsal içkinlik ya da aşkınlık boyutuna vurgu yapan yaklaşım farklılıklarına işaret etmektedir. Araştırmalarda kullanılan din tanımlamaları, bağlı olunan kuramsal ve metodolojik bakış açılarıyla ilişkisi temelinde düşünülme durumundadır. Bu bağlamda her ne kadar ilgili bir paradigma ya da konuyla bağlantılı olarak geliştirilen sayıltı ve hipotezlerce ortaya konan araştırma deseni, belirli bir din tanımını gündeme getiren bir kavramsal çerçeveyi oluştursa da; dinin bizatihi kendi geleceğinde içkin olan anlam(lar)ı da kavram oluşumunda önemli bir unsuru teşkil etmektedir.²⁰

Sosyal bilim çevrelerinde 1960'lı yıllardan itibaren gündem oluşturmaya başlayan yeni paradigmaların Türk din sosyologlarının ilgisini neredeyse hiç çekmediği ya da son derece yüzeysel ve sınırlı atıflara konu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Batı'dan, Comte-Durkheim sosyolojisiyle birlikte gelen, dinin topluma bağımlı (dünyevi) konumuna işaret eden anlayış, özellikle ampirik

araştırmalarda sürdürülerek, dinin toplumla olan karşılıklı etkileşimi, sadece toplumun dine etkisi boyutuna indirgenmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'de ampirik araştırma geleneğini başlatanlar arasında yer alan Günay'ın, 1978 yılında, Erzurum ve çevre köylerinde yaptığı dini hayat araştırması, gerek teorik çerçeve, gerek metodolojik perspektif bakımından sonraki birçok araştırmaya örnek teşkil etmiştir. Benzer araştırmalar farklı örneklemeler üzerinde daha sonraki dönemlerde de gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, içerik ve yöntem açısından, birbirini taklit eden çalışmalar olarak literatüre geçmiştir. Son yıllarda, din sosyolojisi alanındaki tamamlanmış bazı tez çalışmalarına ve diğer bazı akademik araştırmalara göz atıldığında, bu çalışmaların metodolojik ve kuramsal açılardan bazı sorunlar barındırdıkları dikkati çekmektedir. Bu bağlamda araştırma evrenine ilişkin (alandan) toplanan veriler ile literatür bilgisi ya da kuramsal (teorik) çerçeve arasındaki epistemik bağların, ilişkilerin yeterli düzeyde kurulamadığı görülmektedir. Dolayısıyla araştırmacılar başlangıçta cevabını aradıkları sorulara, bulguların değerlendirilmesi aşamasında güvenilir yanıtlar bulamadıklarını ortaya koyarak, kendilerinden bekleneni verememektedirler.

Büyük ölçüde Avrupa ve Amerikan sosyoloji literatüründen yapılan aktarmalar yoluyla oluşturulan derleme niteliğindeki din sosyolojisi araştırmalarının ortaya koyduğu teorik ve metodolojik yetersizlikler, sadece lisansüstü araştırmaların sorunu değildir. Bu durumu, ilahiyat fakültelelerinde gerçekleştirilen diğer din sosyolojisi çalışmalarında da görmek mümkündür. Türkiye'de yıllardan beri ampirik din sosyolojisi araştırmalarında nicel (açıklayıcı) yaklaşım, nitel (anlayıcı) yaklaşıma göre daha fazla tercih edilmektedir. Analiz tekniklerinin çeşitliliği ve uygulama imkânları ile nicel yaklaşımın sosyologlara bazı avantajlar sağlaması, bu yöntemin nitel yöntemlere göre daha fazla kullanılmasını teşvik etmiştir. Bununla birlikte, son yıllarda din sosyologları

¹⁹ Güney, Taştan ve Çelik, 2004, s. 212

²⁰ A.g.e., s. 213

arasında nitel (anlayıcı) yaklaşıma doğru da bir yönelim görülmektedir. Henüz nitel yaklaşımla çalışma örnekleri çok fazla bulunmamakla birlikte, nicel yaklaşım tekniklerinin mülakat, katılımlı gözlem, odak grup görüşmeleri ve kişisel hayat hikâyeleriyle desteklenmesi yönünde bir ortak görüşün yaygınlık kazanmakta olduğu gözlenmektedir. Ayrıca metodoloji tartışmalarında nicel ile nitelin birlikte kullanılabilmesi grup ve örneklemelerin niteliği konusunda, her iki yaklaşımın güçlü ve zayıf yönlerine vurgu yapan tartışmalar devam etmektedir.²¹ Bununla birlikte, din sosyologlarının büyük çoğunluğunda, metodolojik bir tercih olarak pozitivist-nicel ve fenomenolojik-nitel yaklaşımların güçlü ve zayıf yanlarının bilincinde olarak, her iki (nicel ve nitel) yaklaşımın güçlü yanlarından faydalanma arayışı benimsenmektedir. Bu konuda önemli sorunlardan birisi de, din sosyolojisi teorilerinin Batı'dan aktarılması sırasında, Avrupa ya da Amerikan toplumlarını açıklayan sosyolojik kavramların, Türk toplumu için de geçerli olabileceği kabul edilerek, Türk toplumuna özgü yeni sosyolojik kavramlaştırmalara gitme konusundaki ihmal ve isteksizlikten kaynaklanmaktadır. Başka bir sorun ise, farklı din sosyolojisi araştırmalarının kullandığı kavramlar arasındaki anlam birliğinin ve bütünlüğünün sağlanamamasıdır. Yabancı dilden Türkçe'ye çevrilen kavramların kullanımında bir sistematığın bulunmadığını belirtmek gerekir.²²

Türk sosyal bilim çevrelerinin, Anadolu coğrafyasında şekillenmiş olan dini akımlar ve heterodoks İslam'a ilişkin oldukça zengin bir literatür birikimine sahip olduğu bilinmektedir. Bu

bağlamda; Türkiye'de dini sosyal gerçekliğin daha bilimsel ve daha rasyonel bir temele oturtulabilmesi için yapılabilecek en etkili akademik girişimlerden birisi de Türkiye'deki dini grup ve cemaatler üzerine sosyolojik ve antropolojik araştırmalar gerçekleştirilmesidir. Zira sosyal ve (ya) dinsel hareketler üzerine yürütülen sosyolojik araştırmalar, dini grupların/cemaatlerin ya da örgütlerin ortaya çıkış koşulları ile bu grupların yaygınlık kazanmalarını oluşturan sosyo-kültürel faktörlerin tespitiyle ilgilidir. Bu bağlamda bir dini grubun yapısını, din anlayışını, sosyal ve dini hayat içindeki konumunu incelemenin, o dini grubun içinde bulunduğu toplumun din anlayışını anlamak ve açıklamak açısından yararlı olacağı açıktır. Bu çerçevede henüz kurumsallaşma aşamasına gelememiş küçük/yerel ölçekli dini oluşumların bilimsel yöntemlerle ele alınıp yapılarının, fonksiyonlarının ve toplumun hangi kesimlerinde karşılık bulduklarının ortaya konması da büyük önem arz etmektedir.²³

Türkiye'de sosyoloji bilimine, özellikle de ilk gelişme dönemlerinde yüklenen politik ve ideolojik anlam ve işlev ile bu disiplinden talep edilen toplumsal ve siyasal beklentiler doğrultusunda şekillenen zihniyet, toplumsal faydanın gözetilmesi prensibine dayanan pragmatist gerekçelere dayanmaktaydı. Söz konusu bu durum ile Türk toplumunun çoğunluğunun mensup olduğu dinin (İslam), farklı tarihsel ve sosyolojik özelliklere sahip olması, Türkiye'ye özgün bir din sosyolojisi geleneğinin oluşturulmasını gerekli kılmaktadır (Arabacı, 2004:29). Her ne kadar Weber ve Wach gibi birçok din sosyoloğu, İslam dâhil bütün dinleri içeren genel ve sistematik bir din sosyolojisi düşüncesinden hareketle çalışmalarını ortaya koyma çabası içerisine girmiş olsalar da, bu girişimler genellikle din sosyologlarının mensup ol-

²¹ Niyazi Akyüz, (2005), "Türk Din Sosyolojisinde Nitel ve Nicel Yaklaşımların Dengeli Kullanımı Sorunu". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 111, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

²² İhsan Çapcıoğlu, (2009), "Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler". Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi. 2(1): s. 211-225 ve Adil Çiftçi, 2005.

²³ Mehmet Ali Kirman, (2005), "Türk Din Sosyolojisi Araştırmalarına Dair Tespit ve Öneriler". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 241. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

dukları toplumun dinleriyle ilgili alanlarda yoğunlaşmış ve etnosentrik (kültür bencilliği) bir dille kaleme alınmıştır. Mensup oldukları kültür dairesinin içinde bulunan dinler dışındaki dinlere ise çok yüzeysel biçimde değinmişlerdir. Örneğin din sosyolojisinin öncülerinden biri olarak kabul edilen ve bütün dinleri kapsayacak "genel ve sistematik bir din sosyolojisi" idealine ve söylemine bağlı olmasıyla ünlenen Weber'in öğrencisi Wach'ın eserinin, Hıristiyanlık bakımından oldukça zengin olmasına rağmen, İslam konusunda son derece sığ ve yüzeysel kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımlar ve açıklamalar, genelde İslam toplumlarını özelde ise Türkiye toplumunu açıklama kabiliyeti bağlamında yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda, Türk toplumuna özgü bir din sosyolojisi perspektifini inşa edebilecek bir bilgi gövdesinin teorileştirilmesi meselesi, Türkiye'deki sosyal bilim çevrelerinin üzerinde durması gereken önemli bir husus olarak karşımızda durmaktadır. Zira Türkiye gibi karmaşık tarihsel, dinsel, sosyal süreçlerin, faktörlerin, dinamiklerin gündemi belirlediği bir toplumun sosyolojik bilgisine, ancak özgün kuramsal, kavramsal ve metodolojik donanımları olan özel bir din sosyolojisi anlayışının tesis edilmesiyle ulaşılabilir.²⁴

Müslüman bir toplumda hayatını kutsal vahyin içeriğine göre yönlendiren bir müminin dinî tezahürlerini incelerken, onun hayatına yön veren ilahî kaynağı ve gelenekleri, bu geleneklerin tarihsel ve sosyo-kültürel temellerini, dini yorumlardan ve dini geleneğin ortaya koyduğu prensiplerin sosyal hayata yansımalarını ve farklı hassasiyet noktalarını göz ardı etmek mümkün değildir. Çünkü İslam toplumlarında gelişen dini davranış ve eylemler, değerini değişmez ilkeler ve onların yorumlarından almaktadır. Bu yorumlar, içinde yaşanan özgül tarihsel ve toplumsal

koşullardan bağımsız düşünülemezler. Müslüman bir toplumun sosyolojik bakışla irdelenmesinde, Batılı toplumların dini-sosyal analizlerinde kullanılan yöntemlere ve kavramlara başvurulması, bilimsel bir sapmayı gündeme getirecektir. Charnay'ın ifadesiyle Batılı makro teorisyenlerce (yapısal-fonksiyonalist, çatışmacı ve sembolik etkileşimci) oluşturulan kuram ve hipotezlerin, sınaması yapılmadan ve sorgulanmadan benimsenmesi, geçerlilikleri ve güvenilirlikleri kendilerine kaynaklık eden toplumlarda test edilmiş olsalar bile, benimsedikleri toplumlarda dogmatik eğilimlere neden olarak toplumsal gerçeğin tümüyle açıklanmasının önünde çok büyük bir engeli teşkil etmektedir.²⁵ Öte yandan Türk sosyologları arasında, özellikle Baykan Sezer ve Korkut Tuna'nın çalışmaları vasıtasıyla, Batı kaynaklı sosyoloji/din sosyolojisi yaklaşımlarının, kültür farklılığından dolayı Türk toplumunun sosyolojik süreçlerini açıklamadaki ve anlamadaki yetersizliğine giderek daha fazla dikkat çekilmeye başlanmıştır. Ancak, Batı kaynaklı sosyolojinin mevcut haliyle Batı toplumlarını da açıklamak hususunda yetersiz kaldığına ve özünde problemler taşıdığına yönelik eleştiriler ve tartışmalar, şimdiye kadar Türkiye'de pek gündeme gelmemiştir.²⁶ Klasik sosyoloji literatürünün tüm yaklaşımları dinsel yapıları ve süreçleri, seküler, düalist, ilerlemeci ve dışarıdan bir bakışla tanımlayarak, batılı düşünce kalıpları içinde algılamaktadır. Batı düşüncesi, kendi özgün tarihsel, kültürel ve toplumsal koşulları içinde sürekliliği olan anlamlı bir bütün teşkil edebilir ancak, bu niteliklerin, özelde Türkiye söz konusu olduğunda sosyolojik karşılıklarını bulmak imkânsızdır. Yani bu bağlamda "din" ve özelde İslâmiyet söz konusu olduğunda, kendi karakteristiklerini kapsayıcı bir tanım olmaktan çıkmakta ve farklı bir çerçeve

²⁴ Fazlı Arabacı, (2005), "Neden Türk Din Sosyolojisi? Türk Din Sosyolojisi Söylemini Anlamlı Kılan Gereklikler". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 30-31, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

²⁵ A.g.e., s. 32

²⁶ Recep Şentürk, (2005), "Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı'da ve İslam Dünyasında Arayışlar". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 13, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

içinde tanımlanmak zorunluluğu hâsıl olmaktadır. Bu durumda sosyolojinin dine bakışındaki klasik perspektifin zayıf yönlerini güçlendirmek²⁷ ve çağdaş yaklaşımlarla destekleyerek Türk toplumunun realitesine uygun yeni bakış açılarını yerli duyarlılıklarla oluşturulmuş bir din sosyolojisi literatürü içinde sunmak bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çabalar aynı zamanda Türk sosyolojisinin ürettiği özgün kavram ve teoriler yoluyla dolaşıma soktuğu bilgilerin genel sosyoloji literatürüne eklenmesi ile oluşan yerli bir katkıyı da gündeme taşıyacaktır. Türkiye'deki sosyoloji araştırmalarının ürettiği bilgilerin, küresel ölçekte karşılık bulması ve işlerliğe kavuşması, bize göre sosyolojimizin ulaşması gereken en büyük hedef olmalıdır.

■ TÜRKİYE'DE DİN SOSYOLOJİSİ ÖĞRETİMİ: SORUNLARA İLİŞKİN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Toplumsal gerçekliğin tüm çıplaklığıyla anlaşılmasına hizmet edecek olan sosyolojik tespitler, şüphesiz ki sistematik, bilimsel bir çabanın sonucunda gerçekleşmektedir. Toplumsal etkileşimlere ve dönüşümlere yön veren süreçleri analitik açıdan inceleyen sosyoloji, bir toplumun sosyal yapısını analiz ederek, o yapıyı oluşturan temel unsurların neler olduğunu ve toplumsal sistemde nasıl bir fonksiyon icra ettiklerini keşfetmeye çalışır. Dolayısıyla metodolojik ve kuramsal açılardan geçerli ve güvenilir bir çerçeveye oturtularak yürütülen sosyolojik araştırmalar yoluyla elde edilen bulguların, daha gerçekçi ve güvenilir sosyal yapı analizlerine imkân verdiği görülmektedir. Böylece sosyal problemlerin nedenlerini tespit ederek çözüm önerileri üretebilmek için, daha sistematik bir süreç takip etmek gerekmektedir. Sosyolojik tespitlerin ışığında gerçekleştirilecek olan dini ve sosyal hizmet planlamaları; birey ve

toplum açısından, daha kalıcı ve güvenilir sonuçlara ulaşabilmenin ön koşuludur. Şu halde, günümüz toplumlarında ve Türkiye'de, sosyolojik perspektifin izinden gitmeyen toplum bilgisinin, rehberliği olmaksızın; sosyal yapı ve değişmeye ilişkin çeşitli çıkarsamalarımızın, tahminlerimizin ya da öngörülerimizin yetersiz ve isabetsiz olacağı kuvvetle muhtemel bir durumdur. Sosyolojik yöntemin ortaya koyduğu bilgilerin dışına çıkarak bireyi ve toplumu anlamaya çalışmak ve çözümlenmelere kalkışmak, hatalı bilgilerin ve değerlendirmelerin yaygınlaşmasına ve mevcut problemlerin kronikleşerek derinleşmesine hizmet edecektir.²⁸ Bu bağlamda genelde sosyoloji eğitiminin, özelde de din sosyolojisi eğitiminin içinde bulunduğu durum, bu süreci belirleyen en stratejik unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'de sosyoloji eğitiminin, başlangıcından günümüze, üzerinden yaklaşık bir asırlık oldukça uzun sayılabilecek bir zaman diliminin geçmiş olmasına karşın, günümüzde halen alanın eğitimiyle ilgili pek çok sorunun yaşandığı bilinmektedir. Bununla birlikte yaşanan bu sorunların çözüme kavuşturulması konusundaki çabalarımızın ise pek de yeterli olduğu söylenemez. Bu başarısızlığın kökeninde; bizatihi sosyoloji/din sosyolojisi bakış açısıyla ele alınmaya çalışılan meselelerin, oldukça kapsamlı, değişken ve karmaşık süreçler içeriyor olmasından kaynaklanan, disiplinin kendi iç yapısıyla ilgili birtakım hususiyetlerin yanı sıra, Türk Milli Eğitim sistemi içinde; genelde sosyal içerikli derslerin, özelde de sosyoloji dersinin müfredatına, statüsüne (zorunlu/seçmeli), öğretim sürecine, okutulmakta olan ders kitaplarına ve branş (alan) öğretmeni yetiştirme sürecine ilişkin pek çok sorunun varlığı eşlik etmektedir. Bu bağlamda, daha ortaöğretim düzeyinde sosyoloji dersleri marifetiyle öğrenci-

²⁷ Y. Mustafa Keskin, (2004), "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelme". Din Bilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi. Cilt:4. Sayı:2. s. 56

²⁸ Ali Akdoğan, (2005), "Türkiye'de Din Sosyolojisi Alanından Beklentiler". Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 100, Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

lere kazandırılması hedeflenen bilgi, düşünce ve tutumların yeterli düzeyde aktarılamaması, ilerleyen süreçte yükseköğrenim düzeyinde, hem öğrencilerin hem de öğretim elemanlarının sosyoloji/din sosyolojisi derslerinden beklenen verimi alamamaları sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'deki mevcut eğitim sisteminin, sosyal içerikli derslerin öğretimine ilişkin hususlarda, geldiği nokta itibarıyla, öğrencilerde “sosyoloji okuryazarlığı”nın gelişmesine hizmet edecek bir içeriğe sahip olmaktan çok uzak olduğunu ifade edebiliriz. Anılan bu problemlere bir de Türkiye'deki sosyolojik birikimin, çoğunlukla batı sosyoloji literatüründen yapılan çevirilere ya da aktarmalara yaslanıyor olmasından kaynaklanan ve yukarıdaki satırlarda da izah etmeye çalıştığımız çeşitli terminolojik, metodolojik ve kuramsal problemleri de eklediğimizde; Türk toplumunun yapısını öğrenmek ve bu yapıyı en uygun şekilde geliştirmek için gerekli bir ders olan sosyolojinin/din sosyolojisinin; öğrencilerin ya da ilgili toplumsal kesimlerin nazarında, Türkiye'nin toplumsal yapısına ilişkin anlayıcı ve açıklayıcı bilgiler içeren cazip bir ders olma hüviyetinden uzaklaştığını ifade edebiliriz. Bu durum öğrencilerin ya da kamuoyunun, sosyoloji/din sosyolojisi derslerine ya da sosyoloji/din sosyolojisi alanına karşı olumsuz tutum geliştirmelerine ve dolayısıyla sosyolojiye karşı duyulan bir tür yabancılaşmaya da neden olmaktadır. Bu yabancılaşma, Türkiye'de sosyolojinin ne işe yaradığına (neliğine) ilişkin görüşleri de flulaştırmakta ve hatta daha ileri boyutlarda, kamuoyu nezdinde sosyolojik çabanın, (örneğin uzman bir sosyoloğun ancak yürütebileceği bir araştırmayı, ya da yapabileceği bir çözümlemeyi, bir sosyal çalışmayı) uzmanlık gerektirmeyen ve okuma yazması olan herkesin kolayca kotarabileceği, bürokratik bir kırtasiye işi olarak değerlendirilmesine sebep olabilmektedir.

Öte yandan Türkiye'deki din sosyolojisi eğitiminin içinde bulunduğu durumu, sosyoloji ve din sosyolojisi alanındaki gelişmelerden bağımsız

olarak değerlendirmek pek mümkün görünmemektedir. Başka bir ifadeyle alandaki güçlü ve zayıf yönler, alan eğitimindeki güçlü ve zayıf yönleri de doğrudan etkilemektedir. Günümüzde ilahiyat fakülteleri bünyesinde çeşitli düzeylerde yürütülmekte olan din sosyolojisi eğitimi pek tabiidir ki bu sürece katılan bütün unsurlardan etkilenmektedir. Din sosyolojisi disiplini ve bu disiplini meydana getiren “din” ve “sosyoloji” alanlarına ait kavramların, süreçlerin, yaşantıların, Türkiye'deki algılanma ve tecrübe edilme biçimleri başta olmak üzere, Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinin kendine özgü koşulları altında şekillenen eğitim ortamı, bu fakültelerde görev yapan ya da bu dersi yürüten öğretim elemanlarının ve bu dersi alan öğrencilerin sosyo-demografik profilleri, dünya görüşleri, tutumları ve davranışları, Türkiye'deki din sosyolojisi eğitiminin niteliğini belirleyen temel değişkenler olarak ele alınabilir.²⁹

Bizde din sosyolojisi, Türkiye'deki İslâm'ın sosyolojik yorumunu, gerçekliğini³⁰ keşfetmeye, anlamaya ve açıklamaya yönelik özgün araştırmalar üzerine inşa edilmemiş, hatta tam aksine sanayileşmekte olan Batılı Hıristiyan toplumların sosyal realitelerini yansıtan klasik dönem paradigmlar üzerine çarpık, iğreti bir biçimde iliştilenmiştir. Bu durum, başta ilahiyat fakültesi öğrencileri olmak üzere, ilgili diğer toplum kesim-

²⁹ B. Solmaz, a.g.e.

³⁰ Gerek Cumhuriyet öncesi Osmanlı toplumsal ve siyasal tarihi boyunca ve gerekse de Cumhuriyet döneminde, İslam dini, Türk toplumunda sosyal hayatın bütün alanlarında etkinliğe sahip önemli bir kurum olmuştur. Toplumdaki fertlerin tüm yaşam pratiklerini doğrudan etkileyen bir özelliğe sahip olan İslam dini, Türk toplumunda gelenekseliği temsil eden bir konuma sahip olduğundan, modern kurumlar ve zihniyetlerle bir bütünlük içinde, bazen yan yana ilerlemiş, bazen de karşı karşıya gelerek zıtlıklar oluşturmuştur. Gündelik hayatı doğrudan etkileyen ve yön veren din olgusu, öte yandan, dinin sekülerleşmesi sorunu ile de karşı karşıya kalmıştır. Fakat buradaki dünyevileşme problemi, İslam dini çerçevesinde ele alındığında, batılı ve dolayısıyla Hıristiyanlık çerçevesinde ele alınan ve değerlendirilen bir tanımlamadan öte, içsel bir dünyevileşme ekseninde ele alınması gerekmektedir. Çünkü İslam dini, tüm toplumsal hayatı düzenleyen, kontrol eden ve hayatın her alanına nüfuz eden, dünyevi (secular) bir dindir. Ayrıca tüm imanın ve yapılan dini ibadetlerin, mükâfatını sadece ahiret için değil, bu dünya için de vadeden, sadece ahiret için değil, bu dünyada da yaşanması gerektiğini ifade eden bir dindir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız, Mehmet Ali Kirman ve İhsan Çapcıoğlu, *Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, Ankara, Otto Yayınları, 2015

lerini, sosyoloji alanına ya da din sosyolojisi dersine karşı olumlu tutum geliştirmelerini engelleyen faktörlerin başında gelmektedir. Ayrıca pozitivizmin dine olumsuz bakışının etkilerinin, Türkiye’de hala devam ediyor olması, ilahiyat fakültesi öğrencilerinin “pozitif bilim” ile “pozitivizm”i bir bütünün parçaları gibi algılamalarına neden olması da pozitif bir bilim olan sosyolojinin ilahiyat çevrelerindeki meşruiyetini ve itibarını zedeleyen unsurlar arasında gösterilebilir.³¹ Bu bağlamda, Türkiye’deki din sosyolojisi eğitiminin; kendi toplumumuzun sosyolojik bilgisini yapılandırabilecek bir kuramsal, terminolojik ve metodolojik bir yaklaşım üzerine temellendirilecek bir din sosyolojisi anlayışını kurma amacına dönük olarak geliştirilen öğretim programlarını (müfredat) esas alması gerekmektedir (Arabacı, 2004:28).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir toplumda sosyal bilimler alanında üretilen bilgilerin güvenilir, geçerli ve doğru olabilmeleri, o bilgilerin, geleceğe yönelik bir takım eğilimler saptayabilme ve kestirimlerde bulunabilme yetkinliğiyle ölçülebilir. Genel olarak sosyal bilimlerin, özel olarak da sosyolojinin bu özelliği, küresel ölçekte günümüz toplumları açısından oldukça stratejik bir öneme sahiptir. Ancak Türk sosyolojisinin içinde bulunduğu kısır döngü nedeniyle, Türk toplumunun bütünlüklü olarak kavranmasına ve ülkenin düşünsel topoğrafyasının çıkarılmasına ve dolayısıyla ileriye dönük kestirimlerde, prejeksiyonlarda bulunabilmesine imkân vermediğini rahatlıkla ifade edebiliriz. Bu bağlamda genel olarak Türk sosyal bilim çevrelerinde üretilen kuramsal çalışmaların, Türk sosyo-kültür yapısına uyarlanma biçiminde bir problemin mevcut olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu çalışmalar sadece soyut olarak ve bir şekilde Türk toplumundan yalıtılmış olarak çeşitli bilimsel platformlarda gündeme getirilmektedir. Türkiye’de düşünce ve kül-

tür hayatının meselelerinin, Türkiye’nin toplumsal yapısından yalıtıldığı bariz bir şekilde dikkati çekmektedir. Başka bir ifadeyle Türk sosyal bilim dünyası kendi geçmiş dönem birikimiyle arasına geniş bir mesafe koymuştur. Türk düşünce dünyasının yaşadığı böylesine bir yabancılaşma, beraberrinde sosyal bilimcilerimizin kendi sözlerinin, batılı sözler içinde kaybolup gitmesi gibi hazin bir sonucu da doğurmaktadır. Bu bağlamda sosyolojinin Türkiye’ye girişinden günümüze neredeyse bir asırlık geniş bir zaman diliminin geride bırakılmış olunmasına karşın, yerli bir "sosyoloji geleneği"nin, dolayısı ile sosyoloji yapma tarzının bir türlü oluş(turul)amaması hususu, bir başka ifadeyle sosyolojimizin yaşadığı bu meşruiyet krizi, Türk düşünce dünyasının en kritik sorunu olarak karşımızda durmaktadır. Öte yandan genelde Türk düşünce dünyasının, özelde de Türk sosyolojisinin içinde bulunduğu bu tikanıklığa, Türk sosyolojisinin kendi içinden gelen eleştiriler bağlamında yaklaştığımızda, Türkiye’de, sosyoloji alanında geniş kabul görmüş teoriler kurabilmiş düşünce akımlarının veya okullaşmaların (ekol) oluşmamasına ve dolayısıyla “geleneksizlik” teşhisine ilişkin bazı nedenler ön plana çıkmaktadır. Bunlar:

- a) “Parçalanmışlık” ya da “bölmelenmişlik” (compartmentalization= kişilerin ya da çabalarının birbirinden kopukluğu, habersizliği),
- b) “Aktarmacılık” ya da “uyarlamacılık”, “taklitçilik”,
- c) “Süreksizlik”, “hafızasızlık” ya da Türk aydınlarının her işi kendileriyle başlatmalarının sebep olduğu düşünsel kırılma ve kopukluk³²

Bu bağlamda Türkiye’nin toplumsal dinamiklerini, tarihsel arkaplanını, stratejik konumunu, norm ve değerler sistemini oluşturan kültürel

³² Bahattin Akşit, (1986), “Türkiye’de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye”. Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi. (Edt: Sevil Atauz). Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları. Ankara; Kurtuluş Kayalı, (2000), *Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı*. İletişim Yayınları. İstanbul.

³¹ B. Solmaz A.g.e., s. 372

özelliklerini yansıtan ve Türk toplumunun kendine özgü tarihsel gelişim çizgisinin gerçeklerini dikkate alan, toplum yapısını, oryantalist bakış açısının tuzağına düşmeden açıklayabilen ve Türk sosyoloji geleneğine özgün katkıları olan çalışmaların ortaya konabilmesi, sosyoloji eğitiminin kendi içindeki bu sorunların ele alınması ve çözümlenmesi ile gerçekleşebilir. Zira, sosyoloji eğitimini ilgilendiren sorunların kaynağı, disiplinin kendi iç sorunlarından soyutlanarak anlaşılabilir.

Sosyoloji disiplini için buraya kadar ifade edilen hususların önemli bir kısmı, şüphesiz ki sosyolojinin bir alt disiplini olan din sosyolojisi alanı için de geçerli görünmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'deki ilahiyat fakültelerinin lisans ve yüksek lisans programlarında, öğretimi gerçekleştirilen bir alan olarak din sosyolojisinin, çözümlenmeyi bekleyen pek çok problemi bulunmaktadır. Lisans düzeyinde mevcut programlarda haftalık ders saatinin artırılması ve ayrıca etkili bir din sosyolojisi öğretiminin gerçekleşebilmesi için mevcut program içinde sosyolojiye giriş dersinin de ayrı bir ders olarak mutlaka yer alması gerekmektedir. Bunun dışında; Avrupa ve Amerikan sosyoloji literatüründen aktarılan bilgilerin yoğun olduğu bir müfredatın gerek lisans düzeyinde ve gerekse lisansüstü düzeylerde takip edilmesi ve sosyolojik perspektifin Türkiye ve İslam gerçeği ile ilişkisinin yeterince kurulamaması derse karşı bir yabancılaşmayı doğurmaktadır. Dolayısıyla bir anlamda Türkiye'de din sosyolojisi alanının, bir meşruiyet krizi yaşadığı ifade edilebilir. Türkiye'de din sosyolojisi eğitiminin muhtevasını ve niteliğini belirleyen en temel faktörlerden birisi de aktarmacılık sorunuyla birlikte değerlendirilebilecek olan ülke siyasetinin ideolojik tercihleridir. Türk siyasal erkinin, erken batılılaşma dönemindeki politik yönelimlerine paralel olarak sosyoloji anlayışımız da zorunlu olarak büyük ölçüde batılı bir zihniyet çerçevesinde şekillenmiştir. Daha sonraki yıllarda da yine bu uygulamala-

rın ve tercihlerin bir uzantısı olarak, Türkçe'nin bir bilim dili olamayacağı yönündeki tartışmaların gündemi işgal ettiği bir düşünsel kırılmanın yaşandığı bir dönemde, yükseköğretim sisteminin genel bilim politikamızı yansıtan kararları uyarınca; Avrupa'daki ya da Amerika'daki bilimsel dergilerde yabancı dilde yayınlanmış eserlerin en önemli ölçüt olarak belirlenip teşvik edildiği düzenlemeler dikkati çekmektedir. Bütün bu etkiler aynı zamanda din sosyolojisi disiplinin Türkiye'deki seyrine dair her türlü metodolojik, kuramsal ve terminolojik kifayetsizliklerin, çarpıklıkların ve kargaşaların da temel çıkış noktası olarak gösterilebilir.

Türk yükseköğretim sisteminde ilahiyat fakültelerinin kurulup gelişmesinde ve ilahiyat alanının hem toplumun geniş kesimleriyle ve entelektüel çevrelerle, hem de diğer bilim çevreleriyle olan işbirliğinin tesis edilmesinde, din sosyolojisi disiplininin oldukça etkin bir şekilde faydalanılabilir.³³ Zira sosyoloji; toplumsal ve kültürel gerçeğin keşfedilmesine hizmet eden ve sosyal eylemin yönü ve etkileri üzerinde nedensel açıklamalara ulaşmayı hedefleyen bilimsel bir çabanın ifadesidir. Dini araştırmaların akademik düzeyde yürütüldüğü yükseköğrenim kurumları olarak ilahiyat fakültelerinin de bu disiplinin bakış açısından ve birikimlerinden istifade etmesi oldukça önemlidir. Bununla birlikte yine aynı bakış açısından hareketle öncelikli olarak Türk yükseköğretim sistemi içerisinde yer alan ilgili fakültelerin sosyoloji bölümlerinde ve diğer sosyal bilim disiplinlerinin öğretiminin yapıldığı fakülte ve enstitülerde, din sosyolojisi dersinin müfredat içerisinde mutlaka yer alması gerektiği vurgulanmalıdır. Zira çok yakın zamana kadar Türkiye'deki sosyoloji bölümlerinin büyük çoğunluğunun lisans ve lisansüstü programlarında din sosyolojisi ve yakın disiplinlerle ilgili derslere yer verilmediği bilinen bir gerçektir. Hal

³³ B. Solmaz, a.g.e., s. 371

böyle olunca müstakil sosyoloji bölümlerimizde, din-toplum-kültür ilişkilerinin sosyolojik analizini ortaya koyabilen nitelikli, bilimsel araştırmaların sayısı son derece sınırlı kalmaktadır ve bu sayıları birkaçı geçmeyen çalışmaların içeriğine bakıldığında ise bu çalışmaların çeşitli önyargılara dayalı, sübjektif, spekülatif ve güvenilirliği zayıf bilgiler içerdiği hemen dikkati çekmektedir.

Din sosyolojisi derslerinin bilhassa lisans düzeyindeki görünümüyle, ağırlıklı olarak Batılı teorisyenlerce geliştirilmiş kuramlara ve alanın önde gelen kurucu (klasik) sosyologlarının düşünce sistemlerine dayanan bir muhtevaya bürünmüştür. Dolayısıyla bu derslerde ele alınan konular “Sosyoloji Tarihi” ya da “Din Sosyolojisi Tarihi” adı altında yürütülebilecek olan farklı derslerin içeriğine daha yakın gözükmektedir. Öte yandan derslerin ezbere dayalı ve dolayısıyla da öğretmen merkezli bir görünümünden kurtarılabilmesi için, Batılı teorisyenlerin düşünce sistemlerinin yanı sıra, Türk sosyo-kültür kalıbı içinde kurum-sallaşmış, Türkiye'nin kendi özgül tarihsel ve toplumsal koşullarında ortaya çıkmış olan dini-sosyal tezahürlerin ve Türk düşünürlerinin fikir sistemlerinin de ders akışına dahil edilmesi gerekmektedir. Zira din sosyolojisi öğretiminin, yalnızca Batılı sosyologların düşünce sistemlerine dayalı olarak gerçekleştirilmesi, öğrencilerin bu derse karşı yabancılaşmalarına ve ilgisiz bir tutum sergilemelerine neden olmaktadır. Çünkü kişiler, doğal olarak kendilerine ait olan durumlara ya da kendi problemlerine değinen (tanıdık) hususlara çok daha fazla ilgi duymaktadırlar. Dolayısıyla güncel alan araştırmalarının derslerde öğrencilere tanıtılması ve bu çalışmalardaki bulgulardan faydalanılarak derslerin işlenmesi, din sosyolojisi öğretimini daha canlı ve ilgi çekici hale getirecek ve öğrencilerin derslere daha iyi motive olmalarını sağlayacaktır.³⁴

Kendilerinden dini konularda topluma rehberlik etmesi beklenen ilahiyat fakültesi öğrencilerinin Türkiye'nin sosyo-kültürel yapısını çok iyi tanımaları, bilmeleri, onların dini ve ahlaki meseleler karşısındaki tutum ve yaklaşımlarının daha rasyonel, işlevsel ve tutarlı bir biçimde gelişmesi açısından hayati bir önem taşımaktadır. Şüphesiz ki bu beklentilerin gerçekleşebilmesi için; eğitim ortamlarının tasarımı, konuya uygun öğretim yöntem(ler)inin seçimi, öğretim materyallerinin hazırlanması, öğrenci motivasyonunun sağlanması, etkili sınıf yönetimi, ders saatlerinin, derslerin öğrenme kazanımlarına uygun olarak belirlenmesi ve buna uygun öğretim programlarının oluşturulması gibi birden çok faktörün genelde yükseköğretim kurumlarında özelde de ilahiyat fakültelerinde hep birlikte etkin bir şekilde, eşgüdümlü olarak organize edilmesine bağlıdır. Bununla birlikte ilahiyat fakültesi öğrencilerinin temel İslam bilimlerinin yanı sıra din bilimleri ve özellikle de din sosyolojisi alanında daha etkili bir öğretimden geçmeleri sağlanmalıdır.³⁵

Türkiye'de eğitimli, aydın kesimin, “geçmişe saygı ve geleceğe sorumluluk duygusu” içerisinde, “geriye takılıp kalmadan, yerine göre geleneksel değerleriyle hesaplaşabilen aynı zamanda gelenekleriyle barışık” bir tutumla, “hem çağdaş hem de dindar olmanın birbiriyle çelişmeyen ancak birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu” gösteren bir yaklaşımla toplumu aydınlatmaya çalışmaları gerekmektedir. Dolayısıyla kendimizi ne zihinsel ve kültürel gettolar oluşturup dışarıya kapatarak, eskiye dair saf ‘gelenekçi’ bir yaklaşımla olanları görmezden gelmeye ne de pür ‘modern’ bir bakış açısıyla, Batı'nın yarattığı ve dayattığı durumun kaçınılmaz, zorunlu tek gerçeklik olduğunu kabul eden totolojik bir düşünceye hapsedemeliyiz. Bunun yerine, güncel sosyal teorinin temel varsayımları

³⁴ Kemalettin Taş, (2005), “*Din Sosyolojisi Öğretimi: Problemler ve Çözüm Önerileri*”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu

Bildirileri. s. 360 Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.

³⁵ A.g.e. s. 361

rını, kendi sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel gerçekliğimize uyarlayarak yorumlayabilen bir bakış açısını geliştirebilecek bir eğitim anlayışına sahip olmamız, sosyal bilim literatürüne evrensel boyutlarda katkıda bulunarak bu camiadaki yerimizin, varlığımızın dinamik bir şekilde devamlılık gösterebilmesi açısından elzem görmektedir.³⁶

Sosyolojinin siyaset kurumu tarafından dışlanmasının önüne geçilmesi ve sosyolojiyi oyunbozan, sakıncalı bir bilim olarak ifşa eden yerleşik muhalif görüşlerin geçersiz kılınması için gereken önlemlerin alınması ve konuyla ilgili çalışmaların başlatılması gerekmektedir. Bunun için de, ilk olarak sosyolojinin ortaöğretim kurumlarında seçmeli ders olmaktan çıkartılıp zorunlu ders statüsüne yükseltilmesi gerekmektedir. Çünkü toplumda sosyolojiye olan ilginin artması çağ nüfusunun erken yaşlarda sosyolojik bakış açılarıyla tanışmış olmasına ve yakınlık kurmasına büyük ölçüde bağlıdır. Yükseköğretim kurumlarında ise çok daha ayrıntılı bir dönüşümün gerçekleştirilmesi elzem görünmektedir. Sosyoloji müfredat programlarının kuramsal ağırlıklı, ezbere dayalı klasik yapısında, sosyoloji mezunlarının eğitim sektörü dışında da çalışabilmelerini mümkün kılacak bir güncelleştirmenin ve

rasyonelleştirmenin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda sosyoloji lisans programlarında, öğrencilerin çeşitli kamu ve özel sektör kuruluşlarında yapmaları gereken staj uygulamalarının dönemler halinde müfredata yerleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla kamuoyu, sosyoloji disiplininin uygulamalı yönünden de istifade etme ve sosyolojinin bu etkisini tanıma imkânı bulmalıdır. Sosyoloji mezunlarının Milli Eğitim Bakanlığının dışındaki diğer kamu kurum ve kuruluşlarında da istihdam edilebilmelerini sağlayacak düzenlemelerin çeşitli sosyoloji dernekleri ve üniversitelerimizdeki sosyoloji bölümlerinin ortaklaşa çabalarıyla gerçekleştirecekleri YÖK ve diğer bakanlıklar nezdindeki üst düzey girişimler ve resmi temaslar ile oluşacağı kanısındayız. Öte yandan din sosyolojisi alanında uzmanlaşan kişilerin de; Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Dış İşleri Bakanlığı, İç İşleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Başbakanlığa bağlı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlükleri, TİKA (Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı) gibi kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilebilmelerini kolaylaştıran düzenlemelerin acilen yürürlüğe sokulması gerekmektedir.

³⁶ A. Akdoğan, a.g.e., s. 106-107

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Ali. (2005). “**Türkiye’de Din Sosyolojisi Alanından Beklentiler**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 99-108. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Akşit, Bahattin. (1986). “**Türkiye’de Sosyoloji Araştırmaları: Bölmelenmişlikten Farklılaşma ve Çeşitlenmeye**”. Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi. (Edt: Sevil Atauz). Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları. Ankara.
- Akyüz, Niyazi. (2005). “**Türk Din Sosyolojisinde Nitel ve Nicel Yaklaşımların Dengeli Kullanımı Sorunu**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 109-115. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Arabacı, Fazlı. (2005). “**Neden Türk Din Sosyolojisi? Türk Din Sosyolojisi Söylemini Anlamalı Kılan Gereklilikler**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 27-34. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Bauman, Zygmunt. (2004). **Sosyolojik Düşünmek**. (Çev: Abdullah Yılmaz). Ayrıntı Yayınları. İstanbul.
- Çapcıoğlu, İhsan. (2009). “**Türkiye’de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler**”. Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi. 2(1): s. 211-225.
- Coser, Lewis; BUFORD, Rhea; PATRİCİA, Steffan ve STEVEN, Nock. (1983). **Introduction to Sociology**. Harcourt Brace Jovanovich Inc. New York.
- Çiftçi, Adil. (2005). “**Yöntem Tartışmalarında Felsefi Sorunlar**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 247-266. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Fichter, Joseph. (1994). **Sosyoloji Nedir?** (Çev: Nilgün Çelebi). Atıla Kitabevi. Ankara
- Günay, Ünver. (1978). **Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat**. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Doçentlik Tezi.
- Günay, Ünver; Taştan, Abdülvahap ve Çelik Celaleddin (2005). “**Türk Din Sosyolojisinde Yöntem Sorunu**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 193-215. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Kayalı, Kurtuluş. (2000). **Türk Düşünce Dünyasının Bunalımı**. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Akademik Araştırmaları Dergisi. Cilt:4. Sayı:2. s. 7-21.
- Keskin, Mustafa. (2004). “**Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme**”. Din Bilimleri
- Kirman, Mehmet Ali. (2005). “**Türk Din Sosyolojisi Araştırmalarına Dair Tespit ve Öneriler**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 237-245. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Kirman, Mehmet Ali & Çapcıoğlu, İhsan. (2015). **Sekülerleşme: Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar**. Otto Yayınları. Ankara.
- Mills, C. Wright. (1959). **The Sociological Imagination**. Oxford University Press. London.
- Sezal, İhsan. (2003). “**Neden Sosyoloji**”. Sosyolojiye Giriş. (Edt: İhsan Sezal). s. 3-10. Martı Kitap ve Yayınevi. Ankara.
- Solmaz, Bünyamin. (2005). “**Türkiye’de Din Sosyolojisi Öğretiminin Sorunları**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 363-375. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Şentürk, Recep. (2005). “**Niçin Yeni Din Sosyolojileri? Batı’da ve İslam Dünyasında Arayışlar**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 13-25. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Taş, Kemaleddin. (2005). “**Din Sosyolojisi Öğretimi: Problemler ve Çözüm Önerileri**”. Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu Bildirileri. s. 353-361. Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları Gelenek Yayıncılık. İstanbul.
- Zuckerman, Phil. (2009). **Din Sosyolojisine Giriş**. (Çev: İhsan Çapcıoğlu ve Halil Aydınalp). Birleşik Yayınları. Ankara.